

NAGY JÓZSEF

GONDOLATOK EGER VÁROS KELETKEZÉSÉRŐL

Eger kialakulását, benépesülését nagy homály fedi. Nem tudjuk meghatározott időponthoz kötni a város alapítását, magának a püspökségnek a létrejötte sem teljesen biztos, s csak későbbi adatokból, oklevelekből következtethetünk a település létrejöttének időpontjára. Sokkal könnyebb helyzetben van Esztergom, Székesfehérvár, vagy Veszprém, mert ezeknek a meglétére már az István utáni legendák utalnak, így keletkezési időpontjaik is sokkal inkább meghatározhatók.

Egy minden esetre vitathatatlan tény: a város mai területe és közvetlen környéke településföldrajzi, természeti szempontból igen alkalmas emberi település létrejöttére. A Szarvaskőtől és Felsőtárkánytól fokozatosan kitáruló völgy a Mátra és a Bükk lankáinak védő ölelése kedvező feltételeket nyújt mind az állattenyésztésnek, mind a földművelésnek. A völgyön észak-déli irányban átfutó patak – melyet középkori térképek gyakran tüntetnek fel folyóként –, s a város területén feltörő melegvízforrások ezeket az életfeltételeket még kedvezőbbé teszik. Ennek ellenére az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai Eger belvárosában a honfoglalás korát megelőző emberi település nyomát mindezideig nem tudták kimutatni.¹ Egertől északra és nyugatra találtak népvándorláskori, avarokori temetőket, az Egedtől a Bükk-fennsíkig pedig a kőkori és koravaskori ember számos nyoma került már eddig is felszínre.² A vadság korának emberénél érthető is ha védelmi szempontból inkább a nehezen megközelíthető helyeken rendezte be szállását, a pásztorkodó, nomád társadalmak esetében azonban még további kutatásokra vár a feladat, hogy megpróbáljanak feleletet találni a terület gyér benépesülésére.

A honfoglaló magyarság megtelepedése sem annyira tisztázott, hogy az egri völgy megszállására pontos választ tudnánk adni. A kérdéssel foglalkozó helytörténészek véleménye is meglehetősen megoszlik. A múlt század elején Gorove László már jóval a honfoglalást megelőző időben lakottnak véli Egert. Állítása szerint az időszámításunk szerinti harmadik században Egerben már keresztény püspökség volt.³ Érdemlegesen azonban ezt bizonyítani nem lehet. Ugyancsak ő a honfoglalást is úgy tekinti, hogy a magyarság 900 körül Eger területén már megtelepedett. Tény, hogy Anonymusra támaszkodva vonhatott is le bizonyos következtetéseket. Névtelen krónikaírónk gestájának 32. fejezetében azt írja: „Árpád vezér és övéi innen (a

Nyárád vizétől – N. J.) tovább menve eljutottak az Eger vizéig. Kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a hegyet, amelyen a vezér számára levelesszint vertek, színhalomnak nevezték el. Táboruk az Ostoros pataktól egészen Poroszló váráig húzódott.”^{3/a} Természetes tehát, hogy a lovasnomád magyarság már ekkor megismerhette az Eger patak völgyét, ez azonban megtelepedést még nem jelentett.

Más történészek viszont tagadják a megtelepedés lehetőségét is. Heves megye műemlékei II. kötetének bevezető tanulmányában Pataki V. János azt írja, az Eger területén lévő talaj annyira mocsaras, hogy: „ezt csak céltudatos emberi munka tudhatta állandó letelepedésre alkalmassá tenni, ez a munka pedig még csak nem is a magyar honfoglalással, hanem csak a királyok korával kezdődik. – Nem is volt Eger városa, de az egész völgy sem Felnémettől Maklárig lakott terület a honfoglalás előtt, itt a honfoglalók legfeljebb vadásztak, de nem laktak. – A király alapíthatott püspökséget, székhelyét kijelölhette, de benépesítése, megépítése a kijelölt egyházi férfira várt”.⁴

Ha Eger területét szűken értelmezzük, akkor Patakinak igazat kell adnunk. A város középkori ábrázolásain a patak mindenhol a mainál szélesebbnek van feltüntetve. Középkori adatokból tudjuk, hogy Eger és Felnémet között tavas, mocsaras terület volt, a déli városfalon kívül pedig a hőforrások alkottak tavat. Feltételezhető tehát, hogy a mai történelmi városmag helyén olyan vizes, mocsaras terület helyezkedett el, amely az emberi megélhetést változtatás nélkül nem tette lehetővé. Pataki megállapítása azonban mégis történelmietlen, mert elképzelhetetlen, hogy Szent István megállt egy teljesen lakatlan domb tetején és kijelentette, itt lesz Eger. Mindenképpen fel kell tételeznünk, hogy 1000 körül, a püspökség alapításának időpontjában Eger területén már kisebb, vagy nagyobb állandó településnek kellett lenni. Történetileg bizonyítottnak vehetjük, és a korszakkal foglalkozó történészek egyet is értenek azzal, hogy az egri püspökséget I. István 1009-ben hozta létre és első püspöke Catapránus volt.⁵

Állításunk igazolására feltétlenül szükséges, hogy a régészet régebbi és újabb eredményeit megnézzük. 1898 és 1963 között a mai Eger területén 6 olyan régészeti lelet került felszínre, amely a X–XI. századból való és a honfoglaló magyarság jelenlétére utal. Részben a feltáró munkában, részben az értékelésben jelentős szerepet vállaltak a Dobó István Múzeum régészei, akiknek munkája nyomán tisztább képünk van a kialakuló Egerről.⁶

Az állandó településre utaló első jelentős sírmezőt 1898–99-ben a Szépasszonyvölgy peremén, a mai Honfoglalás és Hétvezér utcák környékén tárta fel Bartalos Gyula. Szőlőtelepítés során kerültek felszínre az első leletek, majd rendszeres ásatással összesen 36 sírt tártak fel és határoztak meg. A temetőben férfi, női és gyermeksírok egyaránt előfordultak. Bartalos feljegyzései alapján Nagy Árpád azt a következtetést vonta le, hogy 1898–99-ben a

temetőnek csak egy részét tudták feltárni.⁷ A sírokban talált leletanyag a X. század közepére utal, s erre utalnak a sírokban talált pénzleletek is. Az érmék 925 és 950 között kerültek forgalomba, s ez jelentősen meghatározza a temetkezés idejét is.

1904-ben az Almagyar-dombon ugyancsak szőlőtelepítés közben találtak X. századi sírokra. A terület rendszeres ásatását a tulajdonos nem engedélyezte, így csak a leletanyagból tudtak következtetni. Lajosvárosban a Kiskanda-dűlőben az 1930-as években került felszínre egy X. vagy XI. századból való kard. Ugyancsak az 1930-as években a vár feltárása során a XII. századi Székesegyház falai között Pataki Vidor XI. századból való másodlagosan felhasznált köveket talált.⁸ 1959-ben Szabó János Győző és Kovács Béla Eger-Répástetőn a Kőporosi út mellett tártak fel X. századi sírokat, 1961 és 1963-ban pedig a gépállomáson XI. századi temetőt.⁹

Ha a temetkezési helyek fekvését rávetítjük Eger térképére, bizonyos következtetéseket vonhatunk le. A szépasszonyvölgyi és lajosvárosi lelet az Eger patak jobboldalán, az almagyari és répástetői, a patak baloldalán helyezkedik el. Ha a patakot a völgyet kettéosztó hossz tengelynek tekintjük, akkor ezek a temetők a pataktól lényegében azonos távolságra, a dombhátak peremén találhatóak. A földrajzi és állattenyésztői adottságokat figyelembe véve elképzelhető, hogy az itt többé-kevésbé megtelepedett lakosság a feltárt temető és a patak között helyezkedett el. Ha a nomád nemzetségi viszonyokat és temetkezési szokásokat vizsgáljuk, akkor pedig feltételezhetjük, hogy már a X. században, lényegében Eger mai területén 3–4 nemzetség, vagy nemzetségtöredék helyezkedett el, amely az államalapítás és egyházszervezés után a kialakuló településbe olvadt be.

Nem fogadhatjuk el megnyugtatóan Pataki V. Jánosnak azt az állítását sem, hogy az egri völgy senki földje volt, tehát István azért tudta könnyen a püspökségnek adományozni. Egyrészt ha az államszervezéssel szemben álló törzs vagy nemzetség szállásbirtoka volt, akkor is könnyen kisajátíthatta, másrészt Eger esetében nem is volt szükség erre. Bizonyítható tény, hogy a Mátra és Bükk alja a kabar törzs szállásterülete volt, s itt terültek el az Aba nemzetség hatalmas birtokai. Aba Sámuel, mint István sógora jelentős szerepet játszott mind az államalapításban, mind az egyházszervezésben és elképzelhető, hogy a püspökség alapításához szükséges földadomány egy részét ő biztosította.

A régészeti leletek tehát azt igazolják, hogy a mai város peremvidékén jelentős honfoglaláskori népesség élt. A Szépasszonyvölgy szélén feltárt sírok tanúsága szerint az itt élő magyarság már többé-kevésbé letelepült életmódot folytatott. Nem tételezhető-e azonban fel, hogy még máshol is volt település, csak a régészeti ásatások még nem tárták fel, illetve az utóbbi két évtized régészeti eredményeit a történészek nem vették figyelembe.

Meggyőződésem, hogy a vár jelenlegi és egykori területe számos olyan titkot rejt, ami közelebb vihetne bennünket a kérdés megválaszolásához. Véletlenek-e a várban feltárt X. századi lakóépületek maradványai, vagy az a véletlen, hogy annyi építés és rombolás után ennyi emlék is maradt? Vagy miért volt olyan nagy kiterjedésű a középkori vár területe? Ha megnézzük a kora középkor magyar várépítészetét, amely zömmel a tatárjárás után bontakozott ki, mindenhol kisebb alapterületű, nehezebben megközelíthető erősségeket találunk.

Ezekhez képest az egri vár látszólag teljesen ésszerűtlenül épült. A hosszan elnyúló erősség északkeleti fele az Almagyar-domb közepéig nyúlt fel. A dombtetőről középkori fegyverzetrel is könnyen sebezhető volt. A löfegyverek elterjedése után éppen védelmi okok tették szükségessé kettéosztását, belső és külső várra. Mi tette tehát indokolttá megépítését? Ha István itt jelölte ki Eger és a püspökség helyét, miért nem az Almagyar tetejére építették fel a várat?

Ezt a látszólagos ésszerűtlenséget csak egy dolog indokolhatta: a püspökség megalapításának idején a külső vár és a mai vár területe lakott volt, sőt feltételezhető, hogy a környező településeknek is ez volt a központja, ahol a lakosság többsége már állandóan megtelepedett és a kereszténységnek is voltak hagyományai.

A mai várdomb és az Almagyar a középkorban földrajzilag teljesen egybetartozott. A délnyugati lejtésű lankás domboldal az Eger patak fölé emelkedő sziklaszirten végződött, ahonnan messze távolban ellenőrzés alatt lehetett tartani az egész völgyet. Ésszerű volt tehát, hogy a megtelepülő magyarság itt hozta létre első állandó építményeit, s a környéken esetleg ez volt a legnépesebb közösség. Az itt élő népesség természetesen nem volt elszigetelve, hanem szoros kapcsolatot tartott a környék félnomád, vagy éppen ugyancsak letelepülőben lévő lakosságával. A Mátra alja, az Eger völgyet is beleértve a kabar törzs szállásterülete volt. Aba Sámuel az államalapítás időszakában saját területén is erőteljesen támogatta az egyházszervezést. Csupán a mai Heves megyében a patai esperesség, a sári monostor, a feldebrői és tarnaszentmáriai templom tartotta fenn buzgó munkája emlékét. A deprői és tarnaszentmáriai templom azonban bizánci stílusjegyeket őriznek. A feldebrői templom eredeti formájában öthajós bazilika volt, amely szinte kimondottan a keleti kereszténység jellemzője, sőt örmény jegyeket visel magán. Levárdy Ferenc művészettörténész szerint „megépítése bizonyosan az ortodox missziós tevékenység függvénye”. A templom építését óvatos becsléssel a XI. század elejére teszik.¹⁰

Ha Egertől 20 kilométeres távolságra az államalapítás idején már két jelentős keresztény gyülekezet volt, mi a bizonyítéka, hogy az itteni települést nem érintette a kereszténység. Kovács Béla régészeti kutatásai szerint Eger-

ben és környékén (Tihaméren) Szent Mihály, Szent Miklós, Szent Demeter és Szent Kozma-Damján tiszteletére emelt templomok voltak.¹¹ Ezek közül különösen Demeter és Kozma-Damján – a két gyógyító szent – a keleti egyház szentjei közé tartozott. Ezeknek a tisztelete csak 1054 előtt terjedhetett el, viszont ha a kereszténység Eger környékén csak a püspökség megalapítása után kezdett gyökeret verni, pár évtized alatt hogy vésődtek be annyira egy frissen keresztelkedett nép lelki világába, hogy tiszteletük a római egyház ellenére is fennmaradt.

Nem lehet-e sokkal inkább feltételeznünk, hogy már a X. század második felében az Eger területén megtelepedett magyarság áttért a keresztény hitre, s egy népes gyülekezetet hozott létre. Az egyházszervezésben jeleskedő Aba Sámuel talán éppen azért javasolta Istvánnak itt püspökség létrehozását, mert adva volt hozzá a megfelelő társadalmi bázis, ő pedig presztízskérdést csinált abból, hogy a hatalmas kabar törzs területén mielőbb püspökség jöjjön létre.

Ha mindezt feltételezzük, akkor megtaláljuk a magyarázatot a vár kiterjedésére is. A város ősmagvát a vár területén kell keresnünk. Erre ráérez Gorove is, Pataki Vidor ugyancsak ezt tételezi fel. Ők azonban csak a mai várterületben gondolkodnak, pedig a külső várterület legalább olyan nagy volt, mint amely ránk maradt. A falak kiépítését tehát a település nagysága szabta meg. A későbbi várfal kezdetben a városfalat is jelentette. Ez a XI–XII. században csak egy fapalánk, amit könnyen felégetnek a tatárok, a tatárjárás után viszont itt építik meg a kőfalakat is.

A vár és a város kora középkori története teljesen homályba vész. Azt Pataki Vidor is elismeri, hogy „a mai vár területén indult meg a letelepedés még I. István idejében, faházakkal, faszentéllyel, talán a harmadik-negyedik nemzedék (Cletus I. 1114–1131) már tudott egy kő keresztelő kápolnát létrehozni, az ötödik-hatodik (Catapánus 1197–1216) háromhajós román katedrális építeni”.¹² Úgy gondolom, hogy ma már teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy már a X. században a későbbi vár területén több nagycsalád, esetleg egész nemzetség hozott létre állandó jellegű szállásterületet. Ásatások és antropológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy ez magyar etnikumú népesség volt és már az egyházszervezés idején többségében keresztény vallású. Feltételezhetően már a XI. század elejére valamilyen sövénykerítés jelezte a település határát, s dél felé és észak felé kapuja volt. A déli kapu a Maklár felől jövő út végpontját jelentette és a későbbi Ókapu elődje volt, az északi kapu pedig nagyjából a mai északi várkapu környékén lehetett, s a későbbi Cifra-kapun keresztül folytatódott az út Felnémet felé. A vár északi kapuját a Szent István templom mellett a vár 1508. évi leltára is említi.¹³

A településen átvezető út tengelyében, valahol a mai Setét-kapu helyén épült fel a település első temploma, északi oldalán a piac térrel, déli oldalán a temetővel. A népesség vagyonosabb rétege és a katonáskodó elemek a

jobban védhető sziklaszirten, (a mai vár területén) helyezkedtek el, míg az anyagilag gyengébben álló közszabad réteg a domboldalt vette birtokába.

A XI. század elejére tehát a síkság és a hegyvidék találkozásánál Eger egy olyan településsé vált, amely lélekszámában megfelelt a városi követelményeknek, kezdetleges iparral és kereskedelemmel is rendelkezett, s alkalmas lehetett arra, hogy a kialakuló Egri Völgy (Vallis Agriensis) falvainak összefogója és irányítója legyen. Természetes, hogy ez a kialakuló város nem vetekedhetett Esztergommal, Székesfehérvárral, vagy Veszprémmel, de elég jelentős volt ahhoz, hogy az államalapító, egyházszerző király az általa alapított tíz püspökség egyikét Egerbe helyezze. Egertől keletre püspöki székhely évszázadokig nem volt. Az egri püspök egyházi fennhatósága alá tartozott Észak-Kelet-Magyarország a Szepességől Máramarosig. Egy ilyen fontos intézmény fejt a király pusztába nem telepíthette.

A várdombot megszálló népesség nemzetségi vezetői a maguk szállásterületét feltételezhetően a későbbi püspöki palota helyén foglalták el. Ez a terület uralja az egész várdombot. Mögötte a meredek északi sziklafal természetes védelmet nyújt váratlan támadás ellen. A püspöki székhely létrejötte után ezt a területet egyértelműen a püspökségnek kellett megkapni, mert rangban és hatalomban intézményesen vezető szerepet töltött be. A kanonokok és világi előkelők házai a nyugati sziklafalnál épültek fel. Ugyancsak ezen a területen kellett elhelyezni az egyházi személyek mozgását biztosító fegyveres kíséretet is.

A térítőmunka befejezése, s az egyházi szervezet kiépítése után a püspökség feladatköre még inkább megnőtt. Hiszen a hatalmas egyházmegye igazgatásához számos kanonok és más tisztségviselő kellett, s feltehetően papi iskolát is állítottak fel. Szükségszerűen megnövekedett az egyházat kiszolgáló szolgaszemélyzet is. Mindebből adódóan túlnépesedés következett be, s már a XI. század végén, vagy a XII. század elején kialakult a középkori város első városrésze, az Almagyar.

Ez mindössze azt jelentette, hogy a várdombról kiszorult népesség a vár melletti enyhe lejtésű domboldalt vette birtokába, a patak bal partján. Valami különbségnek azonban mégis kellett lenni. Hiszen a település mindmáig fennmaradó új nevet vett fel: Almagyar. De ha volt Almagyar, akkor valahol kellett lenni, Magyarinak, vagy Felmagyarnak is. Nem tételezhető fel esetleg, hogy a Megyer törzs egy nemzetsége a honfoglalás után családi, vagy más kapcsolatok következtében az Eger patak völgyébe telepedett, s most a kirajzó népesség az olasz, vallon, német telepések körében éppen identitását kiemelve veszi fel az Almagyar nevet?

A vár és a város kialakulásáról leírtak természetesen hipotetikusak. Sajnos azonban országosan sem vagyunk abban a helyzetben, hogy XI–XII. századi építményekben bővelkednénk. Eger esetében még inkább ez a hely-

zet. Abban mindenki egyetért, hogy nemcsak a püspökség, hanem a kialakuló város magva is a délnyugati lejtésű várdomb volt. A püspökség építkezései azonban már átalakították különösen a mai vár területét. Aztán jött a földszintes püspöki palota és a románkori székesegyház építése, majd a XV. században a nagy humanista püspökök építkezései, még akkor is, ha gyakorlatilag nem éltek püspöki székhelyükön. A reneszánsz felfogású egyházi főurak szerint püspöki székhelyüknek akkor is ragyogni kellett, különösen ha megfelelő pénzzel is rendelkeztek. Az egri püspökök évi jövedelme pedig megközelítette, vagy néha meg is haladta az esztergomi érsek jövedelmét. Az építő püspökök példáját feltehetően a káptalan és a kanonokok is követték, s a mai vár területén kialakult egy későgótikus tér, melynek nyugati oldalát kanonoki paloták övezték, velük szemben megépült a nagyméretű gótikus székesegyház, északról pedig a teret az emeletes gótikus püspöki palota zárta le. Elképzelhető, hogy ezért a térért és látványért kellett megépíteni a Hippolit kaput is. A vár eredeti kapuja (Ó-kapu) meglehetősen távol volt, s keskeny sikátorokon keresztül lehetett eljutni a palotáig. Az új kapu viszont szemben volt a püspöki palotával, s a várba érkező püspök, vagy vendége azonnal egy reprezentatív kiképzésű téren találta magát.

A középkori püspökvár szétrombolása a mohácsi csata után következett be. 1541 után Eger a török elleni védelem végvára lett, s az egész erősséget ennek megfelelően kellett átépíteni. 1542-ben Perényi Péter várnagya Varkoch Tamás megkezdte a vár ketté osztását, amit 1548 után Dobó István fejezett be. Ez az átalakítás a külső várrész polgári jellegét teljesen felszámolta, s a kőfalakon belül kiépített palánkrendszer csupán a várban lévő lovasság elhelyezésére volt alkalmas. 1548 és 1596 között háromszor erősítették, építették a külső várat, majd 1702-ben felrobbantották, köveit szétbordták, helyén pedig kialakult a Sánc-lakónegyed. Bár tudomásom szerint régészetileg a területet nem ásták meg, de, annyi építés és rombolás után, nem valószínű, hogy bármit is találnának.

Sorsát azonban a belső vár sem kerülhette el. A vár kettéosztása érdekében megépített fal, s az előtte lévő mély árok mintegy 50 méter szélességben lerombolt minden korábbi építményt. A két várrész közötti összeköttetést biztosító Setét-kapu megépítése további pusztítással járt. Bástya lett a székesegyház szentélyéből, a Setét-kapu déli oldalán pedig egy 8 méter magas ágyúdombot emeltek (Szépbástya, vagy Kálvária-domb). A Dobó bástya megépítése és a nyugati várfal megerősítése a kanonoki palotasor megsemmisítésével járt, s még a Varkoch kapu és Dobó bástya között is épült egy ágyúdomb. Aztán jött két ostrom és a 90 éves török uralom, s ha valami még ezek után is épen maradt volna, azt megette az idő vasfoga, s mélyen a föld alá temette az évszázadok emlékét. Olyan mélyen, hogy évtizedek kitartó munkája után is szinte lehetetlenség rekonstruálni az eredeti állapotokat.

A várnak az Országos Műemléki Felügyelőség által irányított rekonstrukciós feltárása 1957-ben indult meg. E feltárások irányítója Kozák Károly, az OMF régésze volt. Ő már az 1960-as években a székesegyház falai mentén talált Árpád-kori sírokat. Ezek azonban szórványleletek voltak, amelyekről a következőket állapítja meg: „Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján feltételezhetjük, hogy az Árpád-kori temető a későgótikus székesegyház szentélybővítményének északi fala és a Szépbástya közötti területen – sőt még talán e határon túl – helyezkedett el, amely déli irányban kissé lejtett”.¹⁴

Tudományos téren azonban az áttörés 1973–74-ben következett be, amikor a Setét-kapu helyreállításával kapcsolatban nagyarányú földmunkát kellett végezni. „A Szépbástya északi fala és a Setét-kapu déli fala közötti területen mintegy 8,5 méterre hatoltak le a töltésben, s ott – más munkákkal kapcsolatban – Árpád-kori temető sírjai mutatkoztak. Az említett területen négy szelvényben leletmentő ásatásokat végeztünk, s több száz sírt tártunk fel”. Pár sorral lejjebb már így folytatja beszámolóját: „E nagy, jelenleg már több mint 1000 sírt számláló temető rendszeres, folyamatosnak szánt feldolgozását e munkával kívánjuk megkezdeni”.¹⁵ Valójában nehéz megállapítani, hogy hány sírt talált Kozák Károly a nem nagy területen. Beszámolójában még 466. sz. sír is szerepel, de sok a „bolygatott” sír, a nehezen meghatározható („rossz megtartású”) csont, a „szelvényt három oldalról határoló falak alá nyúló temető”,¹⁶ amelyek viszont „egyértelműen bizonyítják, hogy a most elemzésre kerülő sír-sorok, minden irányban folytatódnak”.¹⁷

A feltáró régész máshol arról panaszkodik, hogy részben kibontott, de fel nem tárt sírok maradtak a Setét-kapu vagy a Szépbástya falai alatt („... déli része a felette emelkedő Szépbástya miatt feltárásra nem kerülhetett”).¹⁸ Az ásatási beszámolóból egyértelműen kiderül, hogy a régész a Szépbástya és a Setét-kapu alatti területen valószínűsítette a temető nagyobbik részét. A bástya azonban 8–9 méter vastag földréteget jelentett. „Természetesen ezek a sorok nem teljesek – írja –, mindkét irányba folytatódnak. A Szépbástya irányába a hatalmas földréteg miatt lehetetlen volt további sírok feltárása. A Setét-kaphoz vezető út területén azonban további sírokkal számolhatunk”.¹⁹

A feltárás során férfi, nő és gyermeksírok egyaránt nagy számban kerültek elő, ami az állandó megtelepedésre utal. „A temetőterkép, a sírok rendje, mélysége és a mellékletek alapján kirajzolódik előttünk egy többretegű, sorokba rendezett, úgynevezett magyar köznépi temető képe”.²⁰ Leászva „a darázköves-agyagos, bolygatatlan” rétegig²¹ ott találták az első sírsorokat, amelyekre következő nemzedékek újabb temetkezéseket végeztek. Ez viszont azt tanúsítja, hogy a temetőt évszázadokon keresztül használták.

Különösen az alsó réteg férfi sírjainál mellékleteket, kormeghatározó tárgyi leletanyagot lényegében nem találtak. Az ugyanabban a rétegben lévő női sírok többségében viszont találtak S-végű hajkarikákat, fonott ezüst gyű-

rüket.” A 203. sírt ugyancsak az alapárok ásásakor tették részben tönkre, de a földdel kidobott, de megfigyelés során összegyűjtött leletek így is a temetőrész leggazdagabb sírjára utalnak. „A leletek területileg is aránylag közel eső párhuzamait a Nádudvar-töröklaponyagi, X–XI. századra meghatározott temető I. sírjában találjuk”.²²

A Setét-kapu melletti temetőrész feltárásánál két olyan sírt említ Kozák Károly, amelyek gazdag leletanyaguknál fogva meghatározóak. A 278. sz. női sír a köttlachi kultúra legjellegzetesebb tárgyait tartalmazta. Volt ugyan ebben is S-végű hajkarika, de „felette egy félhold alakú, áttört díszítésű öntött és egy ugyancsak bronz lemezből készült, vésett vonalakkal keretelt és díszített félhold alakú függő került elő”.²³ „E függőtípus és a 278. sz. sír leletegyüttesének együtt is formailag legközelebbi párhuzamait a Villach-környéki 8–11. századra meghatározott temetők leletanyagában találjuk”.²⁴

A másik, leletanyagában gazdag ugyancsak női sírt a románkori székesegyház déli fala és a Szépbátyára felvezető út támfala közötti területen találták (466. sz. sír). „A leletekről röviden a következőket jegyezhetjük meg. A kisméretű, visszacsavarodó levelekkel díszített korong, összhatásában a honfoglaló magyar művészeti anyag palmettás díszítő-elemeire emlékeztet bennünket, s azt odatartozó anyagnak tekintjük. Megerősíti ezt a két csörgőgomb is, melynek párhuzamai a már többször idézett Nádudvar-töröklaponyagi temetőben, valamint a székesfehérvári honfoglaláskori temetőkben egyaránt megtalálhatók, az ezüstlemezből (vagy huzalból) készült, egymásra hajlított végű gyűrűkkel együtt”.²⁵

A több száz sír, és a bennük talált leletek alapján az ásató régész is úgy látja, hogy „az aránylag nagyszámban előforduló, vastag ezüsthuzalból készült S-végű hajkarikák alapján – figyelembe véve más leleteket, feltételezhető temetkezési szokásokat –, e temetőrész használatának alsó határát feltételelesen a X. század negyedik negyedében jelölnénk ki”.²⁶ „Ez egyben azt is jelenti – figyelembe véve a több helyen is jelentkező településnyomokat –, hogy a hely akkor már lakott volt”.²⁷ További értékelésünk szempontjából azonban lényeges a temetőhasználat felső határának a meghatározása is. „Az itt való temetkezés felső határát a 3. rétegben (felső) szinte elfogyó és leletekben is szegényedő sírokra, s egy II. Géza korában vert ezüstdénárra támaszkodva a XII. század közepére, 2. felére határoznánk meg”.²⁸ A temetőmező nagyságára vonatkozóan a régész összegzése az, hogy „az eddig ismertett, most már egységgé formálódott temetőrész egy nagy temető délkeleti részlete”.²⁹

Úgy gondolom, ennyi tényanyag birtokában nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a honfoglaló magyarság legkésőbb a X. század közepén, a várdombon megtelepedett és állandó szálláshelyeket hozott létre. Ha elfogadjuk a feltáró régésznek azt a feltevését, hogy az első temetések a X. század utolsó negye-

dében történtek, akkor is fel kell tételeznünk, hogy a megtelepülőknek nem az volt az első és legfontosabb feladatuk, hogy a temető helyét kijelöljék. A temető nagysága és a temetkezési mód azonban másra is engednek következtetni. Az ásatási beszámolókból utalás sincs arra, hogy a feltárt sírokban pogány temetkezési szokásokra utaló leletanyagot, vagy temetési módot találtak volna. A megoldás kulcsát valószínűleg László Gyula adja meg: „A Szent István utáni temetők képe egészen más, mint pogány kori temetőinké. Sokkal több sír kerül egy temetőbe, s a temető többé nem soros már, hanem kezd hasonlítani az avar temetők zsúfolt telepítéséhez”.³⁰

Feltételezhető tehát, hogy a temetőt kialakító népesség már keresztény volt. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a temetőt mintegy 200 évig használták. Ha pedig az eredetileg pogány temető volt, akkor nehezen képzelhető el, hogy a keresztény egyház tovább használta volna. A keresztény temetkezési szokásoknak megfelelően azonban a temetőnek a templom mellett, vagy a templom mögött kellett elhelyezkedni. A IV. századtól terjedt el, hogy a vértanúk sírja fölé emlékkápolnát, sőt bazilikát emeltek, akkor lettek védőszentjei a templomoknak és kívánatos volt a halottakat a védőszentek oltalma alá helyezni.³¹ A keresztény egyházszervezés után Szent László kemény törvényben rendeli el, hogy a halottakat a templom mellé temessék. „A ki meg nem szenteli a vasárnapot és az ünnepnapokat meg nem tartja, vagy a kántornapokon és ünnepek estin nem böjtöl, avagy nem a templom mellé temeti az ő halottjait: tizenkét napon át vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva”.³² Az egri temetkezés folyamatossága tehát azt mutatja, hogy a templom és temető elhelyezése megfelelt az egyházi elvárásoknak.

Milyen volt azonban ez a templom és területileg hol helyezkedett el? Némi eligazodást nyújt ebben is Kozák Károly ásatása. 1990-ben megjelent összegző beszámolójában azt írja: „A várszékesegyház romjainak déli oldalánál feltárt körtemplom alapjai fölött állt a püspökség első temploma, a keresztelőegyház”.³³ Ezt a körtemplomot a régész feltételezése szerint a román kori várszékesegyház építése, vagy később, a gótikus átalakítás idején bontották le. Kétségtelen, hogy a várszékesegyház déli falának a Setét-kapu közelében lévő részénél van egy félköríves fal-alapozás, amit egy lebontott körtemplom alapjának lehet tekinteni.³⁴

Vannak azonban Kozák logikus okfejtésének ellentmondó tényezői is. Pataki Vidor oklevelek alapján, a Szent István által alapított és épített, Szent János apostol és evangélistának szentelt püspöki székesegyház mellett megemlíti a Szent István templomot is.³⁵ Ez a templom egy 1937-ben készült felmérés szerint a román kori székesegyház északi fala és az északi várfal között volt. A templom Rozgonyi Péter püspök 1436 január 13-i oklevele szerint a tatárjárás előtt épült, pusztulása pedig 1552-ben következett be.³⁶

Nehéz elfogadni Kozák Károly véleményét azért is, mert az egri püspökség megalapításakor már feltételezhetően állt a feldebrői templom. Ezt Istvánnak – ha valóban járt Egerben – látni kellett. Nem képzelhető el, hogy az egyházalapító király az impozáns kinézésű és kiterjedésű gyülekezeti templom látványa után a püspöki székhelyen egy kis alapterületű körtemplomot építtetett. Sokkal valószínűbb, hogy ez a bizánci hatást sem nélkülöző körtemplom a várdombot megszálló keresztény gyülekezet által a X. században emelt építmény volt. Még az is kérdés azonban, hogy a román kori templomromokon belül feltárt félkörívben kell-e keresnünk ennek az ősi templomnak az alapjait. Kozák Károly a sírmező feltárásával kapcsolatban többször hivatkozik arra, hogy a sírok benyúlnak a Szépbástya, vagy a Setét-kapu falai alá.³⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy a sírmező nagyobb része a feltárt síroktól észak-keletre helyezkedett el. Akkor viszont a templom, – amely nem temetőkápolna volt, hanem minden egyházi funkciót ellátott – a Szépbástya keleti oldalán, vagy a mai északi várfal táján helyezkedett el. Ha feltételezzük, hogy a későbbi várterület egész délnyugati lejtője már a püspökség létrejötte előtt lakott volt, akkor nagyjából az ó-kaputól, a későbbi Setétkapuig terjedő terület jelentette a település centrumát is. Ez a terület viszont a XVI. századi átépítések során annyira megsemmisült, hogy az itt lévő építményeknek nyomai sem maradtak. A műemléki topográfia szerint a „külső vár területén állt az „Eger hegyfoki Szent Péter prépostsági egyház” valószínűleg szintén XIII. századi alapítású volt”.³⁸ A szerzők azonban hozzávetőlegesen sem tudják meghatározni keletkezésének idejét, csak annyit tudnak, hogy az első feljegyzés 1331-ből való. De egy XIV. századi építménynél milyen alapon beszélünk külső- és belső várról, amikor a vár még teljes egységet alkotott. Feltételezhető, hogy az akkori román székesegyház szentélyzáródásához viszonyítva ez keletebbre volt, de semmi sem bizonyítja, hogy már a későbbi külső vár területére esett.

A vár ásatását végző régészek 1966–67-ben a Gergely-bástya és a Török-kert között a déli várfal előterében lévő teraszos részen Árpád-kori település nyomait tárták fel. Az ásatás során a lakóépületeken kívül feltételezhetően fazekas és kovács műhely alapjait is sikerült feltárni, valamint nagyszámú edénytöredéket.³⁹ „Ezeknek a töredékeknek az értékeléséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a délkeleti fülesbástya egykor itt húzódó falának építésekor egy, a X. század második felétől a XIII–XIV. századig lakott település területét bolygatták meg”.⁴⁰ Ez a feltárás két szempontból is igen jelentős. A fazekas- és kovácsműhely feltárása azt mutatja, hogy a városalapítók között iparosok is voltak, vagy meg volt az igény az iparosok letelepülésére. Az iparosok viszont csak akkor telepedtek meg, ha helyben és a környéken elég nagy vásárlóerő volt ahhoz, hogy terméküket értékesíteni tudták. A másik megállapítás az, hogy ez a település részlet az Árpád-kori

temető déli része és a jelenlegi várhoz vezető út külső része között helyezkedett el. Ezen túl már meredek sziklafal volt. Ilyen területre nagyobb állatállománnyal rendelkező személyek nem szívesen telepednek. Elképzelhető tehát, hogy erre a területre tudatosan, az iparral foglalkozókat telepítették.

E dolgozat tulajdonképpeni indikátora Kozák Károly volt, aki közel három évtizedes egri várásatásai során rengeteg tényanyagot tárt fel, s közzétett kutatási beszámolóit tették lehetővé a megfogalmazott következtetések levonását. Ő maga is több tanulmányában majdnem eljut ezekhez a megállapításokhoz, végső állásfoglalása azonban hiányzik. 1983-ban megjelent beszámolójában azt írja: „Összefoglalásként a következő kép alakul ki előttünk – ha ma még csak vázlatosan is – az egri várban feltárt Árpád-kori településről, figyelembe véve a vár más területein végzett munka során nyert megfigyeléseket is. Az Eger-patak völgyében a X. században több kisebb település volt a feltárt temetők, sírok tanúsága szerint. Ez a településcsoport a X. század második felére, végére – északi irányba terjeszkedve – elérte a patak fölé magasodó hegy alját. E település a ma is élő Almagyar elnevezés alapján feltehetően a Megyer nevet viselhette”.⁴¹ Mi volt azonban az oka, hogy ez a népesség csak a hegy aljáig jutott el, s a jobb védelmi lehetőséget nyújtó domboldalt és sziklaszírtet nem vette birtokba. A várba csak a temetőt és a megépített első templomot helyezi el. „A feltárások során tett megfigyelésekből az is egyértelműen megállapítható, hogy az első térítés, vagy a püspökség megalapításakor épített első templom a hegy „legkiemelkedőbb” pontján lévő temetőben épült fel”.⁴² Nem foglal tehát állást a régész abban, hogy az első templom az „első térítés”, vagy a püspökség megalapítása után jött-e létre, de az a temetőnél volt. Mi volt azonban előbb? A templom, amely köré a temető épült, vagy a keresztény temető, amelyhez később építettek egy templomot. Ez a komplikáltabb, mert a temető terjeszkedési irányát a templom elhelyezése szabta meg.

Tagadhatatlan, hogy nagyon nagy és hosszadalmas feltáró munka kellene ahhoz, hogy Eger város létrejöttének körülményeit megbízhatóbban meghatározzuk. Elképzelhető, hogy az elkövetkező évtizedek további ásatásai olyan leletanyagokat hoznak felszínre, amelyek a képet pontosabbá teszik. Úgy gondoljuk azonban, hogy az eddigi adatok birtokában is néhány következtetést levonhatunk, eleve hangoztatva és elismerve a tévedés lehetőségét:

1) A honfoglaló magyarság egy csoportja (nagycsalád és nemzetség közötti lélekszámmal) legkésőbb a X. század közepén állandó jelleggel megszállta a később kialakuló várdomb délnyugati lejtőjét és a hozzátartozó sziklaszírtet. Ezt a letelepedést az 1970-es években elvégzett ásatások, az ideletelepülő népesség magyar etnikumát pedig az ásatáshoz kapcsolódó antropológiai vizsgálatok egyértelműen igazolják.

2) A várdombot megszálló népesség, vagy annak többsége, már a letelepedést megelőzően keresztény vallású volt. Megtelepedésük után már a X. század második felében templomot építettek és mellette a keresztény temetkezési szokásoknak megfelelő temetőt alakítottak ki. A területen az ásatások tanúsága szerint iparosok is éltek, amiből következtetni lehet a település nagyságára és a kialakuló környező falvak közötti centrális helyzetére. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Eger mint település az államalapítás idején már létezett.

3) Mivel az államalapítás utáni években a Mátra alján már jónéhány keresztény gyülekezet lehetett (Feldebrő, Tarnaszentmária, Abasár, Pálosvörösmart, Gyöngyöspata) és 1009-ben (?) Szent István mégis Egerben hozta létre a püspökséget, ennek csak az lehetett az oka, hogy a környéken ez volt a legnépesebb település és itt volt a legnagyobb keresztény gyülekezet.

4) Természetesen nem lehetnek illúzióink Eger városi jellegével kapcsolatban. Az egy évszázados múlttal sem rendelkező település a középkori város követelményeit sem érte el. Kialakuló városaink többségére ez volt jellemző. A püspökség megalapítása után azonban városi rangot nyert, és mint püspöki város bizonyos kiváltságokat élvezett.

Jegyzetek

1. Heves megye műemlékei II. k. Bp., 1972. 59. Pataki V. János: A vár.
2. Heves megye műemlékei I. k. Bp., 1969. Heves megye régészeti emlékei. Kalicsz Nándor és Szabó János Győző tanulmányai.
3. Gorové László: Eger városának története. Eger, 1876. 4. ill., 6–7.
- 3/a. Közli: Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1975. 159.
4. Pataki V. János: Eger története. Heves megye műemlékei. II. k. 13.
5. Sugár István az egri püspökökről írt könyvében a püspök nevét Katapánnak írja, de nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy az első püspök Buldus volt. Sugár a püspökség alapítását 1009-re teszi, s vele megegyezik Györffy György állásfoglalása is. Sugár István: Az egri püspökök története. Bp., 1984. 16., Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 179.
6. A feltárások összegzését Szabó János végezte el, megállapításainkat tőle vettük. Szabó János Győző: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. Egri Múzeumi Évkönyve II. k. Eger, 1964. 131.
7. Nagy Árpád: Az Eger-Szépásszonyvölgyi X. századi temető. Az Egri Múzeum Évkönyve VI. k. Eger, 1969. 69–100
8. Pataki Vidor: Az egri vár élete. (A ciszterci rend egri Szent Bernát gimnáziumának értesítője) Eger, 1934. 9.
9. Kovács Béla: Eger középkori utcái. Az Egri Múzeum Évkönyve. III. k., Eger, 1965. 73–93., valamint: Kovács Béla: Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger, 1970., 39–43.

10. A magyarországi művészet története. (Szerk.: Dercsényi Dezső) I. k. Bp., 1970. 27.: „Feldebrőn négyzetes alaprajzú, három oldalán félköríves apszissal zároló centrális templomot építettek a XI. század első felében”. „Mivel a tartórendszer gyenge, ezért csak fakupolával fedett, öthajós belső térre gondolhatunk”. „Hasonló centrális terek Európa-szerte spóraszerűen jelennek meg, s eredetük örvény, vagy grúz területre mutat, így építőit azok között a magyarsággal vándorló népelemek között kereshetjük, akik itt letelepedve, egykori hazájuk műgyakorlatát még alkalmazni tudták. Ez a terület az Abák szállásbirtoka volt, feltehető tehát, hogy Aba Sámuel Feldebrőn is alapított monostort”. Levárdy Ferenc: „A centrális templomra vonatkozóan Csemegi és Mencl vizsgálatai igazolták, hogy nem tartozhatik a honfoglaláskor megszállt terület örökölt (ó-szláv) építményei közé, nem is lehet közvetlenül Bizáncból átvett építészeti forma, eredetét csak a kaukázusi (örmény) épületek magyarázhatják meg”. „... a mindkét irányban öthajós, pillérekkel tagolt, négy oldalán apszissal bővített, kupolás építmény feltétlenül a bizánci liturgia igényeinek megfelelően épült, megépítése bizonyosan az ortodox missziós tevékenység függvénye”. Levárdy Ferenc: Feldebrő: Kelet vagy Róma? Műemlékvédelem. 1976. XX. évf. 3. sz.
11. Kovács Béla: Eger középkori utcái. Az Egeri Múzeum Évkönyve. III. k.
12. Pataki V. János: Eger története. Heves megye műemlékei II. 14.
13. Heves megye műemlékei II. k. 146.
14. Kozák Károly: Az egeri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. Az Egeri Múzeum Évkönyve. XVI–XVII. k. Eger, 1980. 157.
15. Kozák Károlynak a várban talált Árpád-kori temető feltárásáról az Egeri Múzeum Évkönyvében három folytatásban jelent meg kutatási beszámolója. Kozák: Az egeri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. Egeri Múzeum Évkönyve XVI–XVII. k. 157–168., Eger, 1980., Kozák: Az egeri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. Egeri Múzeum Évkönyve XVIII. k. 5–43., Eger, 1981., Kozák: Az egeri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. Egeri Múzeum Évkönyve XXII. k. 5–33., Eger, 1986. a továbbiakban hivatkozás: Kozák I–II–III.)
16. Kozák: II. 23.
17. Kozák: II. 23.
18. Kozák: III. 20.
19. Kozák: I. 165.
20. Kozák I. 161.
21. Kozák: II. 23.
22. Kozák: I. 161.
23. Kozák: II. 24.
24. Kozák: II. 25.
25. Kozák: II. 31.
26. Kozák II. 31.
27. Kozák: II. 39.
28. Kozák: II. 31.
29. Kozák III. 20.

30. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944., 226.
31. Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. München, 1975. 45.
32. Szent László dekrétumainak első könyve 25. fejezet. Magyar törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp., 1899. 58.
33. Kozák: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988) Egri Múzeum Évkönyve XXV–XXVI., Eger, 1990. 323.)
34. I.m.: 334.
35. Pataki Vidor: Az egri vár élete, 9–10.
36. Heves megye műemlékei II. k., 146.
37. Kozák: I. 160., 165; Kozák II. 9., 12., 17., 20., 23.
38. Heves megye műemlékei II. k. 156.
39. Kozák: Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban I. Az Egri Múzeum Évkönyve XIX. k. Eger, 1983. 82.
40. I.m.: 75–76.
41. I.m.: 83.
42. Uo.